

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ

Κ.Π. ΚΑΒΑΦΗΣ

Στην εκκλησία

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ

Τ' άσπρο ξωκλήσι

ΣΤΟΧΟΣ

Να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές ότι οι τελετουργίες της εκκλησίας και η ελληνορθόδοξη παράδοση συνδέονται με την ιστορική συνέχεια και προσδιορίζουν σημαντικά τη νεοελληνική πολιτισμική ταυτότητα.

ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

**Χριστιανική θρησκεία και ένδοξο ελληνικό ιστορικό παρελθόν
Χριστιανοσύνη και νεοελληνικός λαϊκός βίος και πολιτισμός**

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Αν και διαφέρουν μεταξύ τους, τα δύο σύντομα ποιήματα του Καβάφη και του Ρίτσου έχουν ως κοινό θέμα τους το στενό δεσμό του χριστιανισμού, τόσο ως θρησκευτικής πίστης όσο και ως πολιτιστικού θεσμού, με τον ελληνισμό. Η βασική τους διαφορά έγκειται στη διαφορετική σκοπιά από την οποία θεωρείται η θρησκευτική τους συνείδηση. Ο Καβάφης εκδηλώνει τη θρησκευτική του συνείδηση από τη σκοπιά ενός λόγιου προσώπου, η παιδεία του οποίου βασίστηκε στη μακραίωνη ελληνική παράδοση, εκθειάζει τη μεγαλοπρέπεια και τη λαμπρότητα ενός επίσημου και επιβλητικού ορθόδοξου ναού. Ο ναός αυτός ανακαλεί στη μνήμη του τον «ένδοξο Βυζαντινισμό», καθώς είναι γνωστό ότι στην περίοδο του Βυζαντίου ο δεσμός κράτους και εκκλησίας ήταν ιδιαίτερα στενός. Ο Ρίτσος προσεγγίζει τη λαϊκή θρησκευτικότητα από τη σκοπιά ενός λογοτέχνη που θέλησε να λειτουργήσει ως εκφραστής συλλογικών κυρίως αντιλήψεων και προσδοκιών. Ο ποιητής εστιάζει την προσοχή του σε ένα φτωχικό και λιτό ξωκλήσι, προβάλλοντάς το ως αναπόσπαστο στοιχείο της ελληνικής φύσης και ως οργανικό κομμάτι της ζωής και της θρησκευτικότητας των λαϊκών ανθρώπων. Οι δύο αυτές διαφορετικές θεωρήσεις της σχέσης του χριστιανισμού με τον ελληνισμό είναι φανερό ότι συμπληρώνουν η μία την άλλη. Καλό είναι οι μαθητές να προσέξουν το διαφορετικό εκφραστικό κώδικα των δύο ποιητών, τη λιτή και κυριολεκτική χρήση της γλώσσας στο ποίημα του Καβάφη και την πυκνή μεταφορικότητα της ποιητικής γλώσσας του Ρίτσου, η οποία όμως στηρίζεται σε πραγματικά στοιχεία.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Νίκος Καρούζος, «Η ορθοδοξία», *Ο υπνόσακκος* (1964). *Ποήματα*, τόμ. 1, Ίκαρος 1993, σ. 176.

*Γλυκό που είναι το σκοτάδι στις εικόνες των προγόνων
 Αμωμα χέρια μεταληπτικά
 Ρούχα που τ' άδραξεν η γαλήνη και δεν γνωρίζουν άνεμο
 Βαθιά το ελέησον απ' τους άνλους βράχους
 Τα μάτια σαν καρποί ευωδάτοι.
 Κι ο ψάλτης ολόσωμος ανεβαίνει στο πλατάμι της φωνής
 Καημένε κόσμε
 Θυμιάμα η γαλάζια οσμή κι ο καπνός ασημένιος,
 Κερί να στάζει ολοένα στα παιδόπουλα
 Καημένε κόσμε
 Σα βγαίνουν-ω χαρά πρώτη-με το Εναγγέλιο και με τις λαμπάδες
 Κ' ύστερα η μεγάλη χαρά να συντροφεύουν τ' Άγια.
 Ο παπα-Γιάννης τυλιγμένος τ' άσπρο του φελόμι
 Καλός πατέρας και καλός παππούς με το σιρόκο στη γενειάδα
 Χρόνια αιώνες χρόνια και νιάτα που 'χει η ομορφιά.*

2. Οδυσσέας Ελύτης, «Στις Κυκλάδες», *Εκ του πλησίον* (1998). *Ποίηση*, Ίκαρος 2002, σ. 601.

*Στις Κυκλάδες οι μικρές εκκλησίες αφθονούν και λάμπουν όπως τα βότσαλα.
 Αλλού πουθενά χριστιανοί δεν εφάνηκαν ποτέ τόσο ειδικολάτρες. Και είναι με
 το μέρος τους ο Θεός.*

3. Μέλπω Αξιώτη, *Το σπίτι μου*, Κέδρος 1986, σ. 12-17.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Ποια στοιχεία της ελληνορθόδοξης θρησκευτικής παράδοσης τονίζονται ιδιαίτερα στα ποιήματα του Καβάφη και του Ρίτσου; Τι διαπιστώνετε από μια πρόχειρη σύγκριση ανάμεσά τους για τη θρησκευτική συνείδηση και τις αισθητικές προτιμήσεις των δύο ποιητών;
2. Ποιες εντυπώσεις για το θρησκευτικό συναίσθημα των Ελλήνων σάς δημιουργούν τα τρία παράλληλα κείμενα;

ΠΗΓΗ

Κ.Π. Καβάφης (1863-1933), «Στην εκκλησία» (1912), *Ποήματα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης, τόμ. 1, Ίκαρος 1983¹⁵, σ. 48.

Γιάννης Ρίτσος (1909-1993), «Τ' άσπρο ξωκλήσι» (1968), *Δεκαοχτώ λιανοτράγουδα της πικρής πατρίδας*, Κέδρος 1973, σ. 13.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

*Κάποια Χριστούγεννα***ΣΤΟΧΟΣ**

Να φανεί ο προσδιοριστικός ρόλος που έχει η τοπική παράδοση στον τρόπο ζωής, στον πολιτισμό και στη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης του ανθρώπου.

ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

Θρησκευτική γιορτή

Τοπικά έθιμα και πατροπαράδοτες συνήθειες

Εσωτερική μετανάστευση και συναισθηματικοί δεσμοί με την ιδιαίτερη πατρίδα

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Από το 1896 ο Γρηγόριος Ξενόπουλος ανέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της έκδοσης του μακροβιότερου και γνωστότερου περιοδικού για παιδιά *Η Διάπλασις των παιδών*, κατά τη δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας του. Από τότε η πενήντάχρονη ενασχόλησή του με το περιοδικό λειτούργησε σε μεγάλο βαθμό ως δημιουργική πρόκληση για το συγγραφέα, ο οποίος ανανέωσε την ύλη και εμπλούτισε το περιοδικό με νέες στήλες, με πιο αντιπροσωπευτική τη μόνη στήλη «Αθηναϊκές επιστολές» που έγραφε ο ίδιος με την υπογραφή «Σας ασπάζομαι, Φαίδων». Οι επιστολές αυτές αποτελούσαν ένα πρωτότυπο είδος χρονογραφήματος-σχολίου για παιδιά και νέους, με προσωπικό ύφος και με ιδιαίτερα αφηγηματικά χαρακτηριστικά. Αναφέρονταν κυρίως σε θέματα της πολιτικής, της κοινωνικής και της πολιτιστικής επικαιρότητας, και αποτελούσαν έναν ξεχωριστό τρόπο επικοινωνίας ανάμεσα στον κόσμο των ενηλίκων και στο παιδικό αναγνωστικό κοινό.

Η συγκεκριμένη επιστολή μπορεί να αξιοποιηθεί πολύπλευρα από το διδάσκοντα, τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενό της. Το επιστολικό ύφος του Ξενόπουλου έχει σε μεγάλο βαθμό λογοτεχνικό χαρακτήρα. Ο επικοινωνιακός του λόγος διακρίνεται για τη γλωσσική απλότητα (αν και χρονολογείται το έτος 1925), τον κουβεντιαστό τόνο, τη συναισθηματική αμεσότητα, τον ευτράπελο χαρακτήρα. Παρουσιάζοντας αυτή την επιστολή ο καθηγητής έχει επίσης την ευκαιρία να μιλήσει στους μαθητές για το χρονογράφημα, ένα κείμενο δοκιματικού χαρακτήρα που παρουσίαζε και σχολίαζε, με ανάλαφρη διάθεση, επίκαιρα κοινωνικά ζητήματα. Το χρονογράφημα σήμερα έχει μικρή παρουσία, αλλά την εποχή που έγραφε ο Ξενόπουλος ήταν πολύ δημοφιλές είδος στον ημερήσιο και στον περιοδικό τύπο.

Το ανθολογημένο κείμενο διαθέτει κύριους και δευτερεύοντες θεματικούς άξονες, οι οποίοι μπορούν να αξιοποιηθούν κατά την κρίση του καθηγητή για την προσέγγιση και άλλων, πέραν της θρησκευτικής ζωής, ζητημάτων. Από τη μια μεριά

μπορεί να αναδειχτεί στην τάξη ο λαογραφικός χαρακτήρας και η ιδιαιτερότητα της ελληνικής θρησκευτικής παράδοσης («Λαογραφικά», «Παλαιότερες μορφές ζωής»), σε συνδυασμό με τις συνήθειες της παραδοσιακής οικογένειας («Οικογενειακές σχέσεις»). Από την άλλη μπορεί να εξεταστεί η συναισθηματική σχέση που διαμορφώνει κάθε εποχή το άτομο με τον τόπο, τους κοινωνικούς θεσμούς, τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του, παράγοντες οι οποίοι δεν είναι στατικοί, εξελίσσονται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του και επηρεάζουν σημαντικά την προσωπικότητα του ατόμου αλλά και την ευρύτερη φυσιογνωμία ενός κοινωνικού συνόλου. Καλό θα ήταν επίσης να σχολιαστούν τα φαινόμενα της εσωτερικής μετανάστευσης και του αστικού τρόπου ζωής, τα οποία, αν και την εποχή του Ξενόπουλου είχαν ακόμη μικρές διαστάσεις, συνέβαλαν σημαντικά στη συνέχεια στην αλλαγή των ηθών, στην εγκατάλειψη της παράδοσης, στη συναισθηματική αποξένωση και στην κοινωνική αλλοτρίωση των ανθρώπων. Εξάλλου οι διαθεματικές δραστηριότητες είναι δυνατό να κινητοποιήσουν τη φιλέρευνη διάθεση των μαθητών και να οξύνουν τον προβληματισμό τους για τα εξεταζόμενα θέματα. Μια καλή ευκαιρία για ευρύτερο σχολιασμό της θρησκευτικής ζωής μπορεί να αποτελέσει το προτεινόμενο παράλληλο κείμενο της Ζ. Καρέλλη που αναφέρεται στον παραδοσιακό τρόπο εορτασμού της Μεγάλης Εβδομάδας. Πολύ ενδιαφέρουσα, αλλά αρκετά απαιτητική, είναι η προσέγγιση του ποιήματος του Μ. Γκανά, στο οποίο ο γέρος πατέρας περνά μόνος του τις γιορτές σε ένα απομονωμένο χωριό της Ηπείρου, ενώ ο γιος του αισθάνεται ένοχα, καθώς νιώθει τα παιδικά του χρόνια και την οικογενειακή ζωή να διαμελίζονται εξαιτίας της μεγάλης, χωροχρονικής και όχι μόνο, απόστασης.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Ζωή Καρέλλη, «Μεγάλη Πέμπτη», *Τα ποιήματα*, τόμ. 2, Οι εκδόσεις των φίλων 1973, σ. 78-79.
2. Μιχάλης Γκανάς, «Χριστουγεννιάτικη ιστορία», *Γυάλινα Γιάννινα*, Καστανιώτης 1989, σ. 62-65.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Διαβάζω* [αφιέρωμα], τχ. 258, 1991 (με συνεργασίες Ά. Κατσίκη-Γκίβαλου, Κ. Μαλαφάντη, Μ.Γ. Μερακλή κ.ά.).
- Μαλαφάντης Κ.Δ., *Οι «Αθηναϊκαί Επιστολαί» του Γρηγορίου Ξενόπουλου στη «Διάπλασιν των παιδων»*, Αστήρ 1995.
- Πάτσιου Βίκυ, *Η Διάπλασις των παιδων 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Καστανιώτης 1995².
- Περίπλους* [αφιέρωμα], τχ. 30-31, 1991 (με συνεργασίες των Π. Χάρη, Αλ. Σολομού, Β. Πάτσιου κ.ά.).
- Υπουργείο Πολιτισμού – Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, *Γρηγόριος Ξενόπουλος* [αναμνηστικό λεύκωμα], επιμέλεια Βίκυ Πάτσιου, 2001.

ΠΗΓΗ

Γρηγόριος Ξενόπουλος (1867-1951), «Κάποια Χριστούγεννα» (1925), *Αθηναϊκές επιστολές*, Αδελφοί Βλάσση 1984, σ. 251-254.

ΓΚΟΤΧΟΛΤ ΕΦΡΑΪΜ ΛΕΣΙΝΓΚ

Η ιστορία του δαχτυλιδιού**ΣΤΟΧΟΙ**

Να έρθουν οι μαθητές σε επαφή μ' ένα σπουδαίο έργο του γερμανικού διαφωτισμού και να γνωρίσουν ένα σημαντικό στοχαστή του. Να συνειδητοποιήσουν την ιστορική διάσταση, τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα όλων των θρησκειών αλλά και την ανάγκη σεβασμού κάθε θρησκευτικής πίστης.

ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

Σύγκρουση των θρησκειών και αξίωση της υπεροχής

Κριτήρια γνησιότητας και αξίας μιας θρησκείας

Ισοτιμία των διάφορων θρησκειών

Σεβασμός της θρησκευτικής πίστης του άλλου

Αλληγορική χρήση των μύθων

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Εισαγωγικά είναι χρήσιμο να πληροφορηθούν οι μαθητές ότι ο Λέσινγκ (1729-1781) υπήρξε ένας από τους κυριότερους εκφραστές του γερμανικού διαφωτισμού και ότι η σκέψη του ως συγγραφέα είναι σταθερά προσηλωμένη σε μια ηθικά δικαιωμένη συμπεριφορά. Το δράμα του *Νάθαν ο Σοφός* είναι ένα από τα πιο γνωστά και καταξιωμένα έργα, καθώς εκφράζει το ελεύθερο από προλήψεις πνεύμα του διαφωτισμού. Το βιβλίο εκδόθηκε το 1779 και αποδόθηκε στα ελληνικά από τρεις διαδοχικά μεταφραστές (Άγγελος Βλάχος, Θ. Αφεντούλης, Δ. Α. Κορομηλάς) στο πλαίσιο του Οικονόμιου μεταφραστικού αγώνα.

Στην εύθυμη πλοκή του δράματος συναντιούνται οπαδοί διάφορων θρησκειών, των οποίων πνευματικός δάσκαλος γίνεται ένας γέροντας ιουδαίος, ο Νάθαν. Κατά την προσέγγιση του αποσπάσματος είναι καλό να επισημανθεί ο αλληγορικός χαρακτήρας της παραβολής που διηγείται ο Νάθαν στο μωαμεθανό σουλτάνο Σαλαντίν, απαντώντας στην ερώτησή του ποια είναι η αληθινή θρησκεία. Ο γέροντας πατέρας της παραβολής είναι ο Θεός, που αγαπά εξίσου όλα τα παιδιά του, τα δαχτυλίδια είναι οι διάφορες θρησκευτικέςπίστεις, τα παιδιά, που παραλαμβάνουν τα δαχτυλίδια είναι οι πιστοί της κάθε θρησκείας. Όπως στην παραβολή κανείς γιος δεν μπορεί με βεβαιότητα να πει ότι κατέχει το γνήσιο δαχτυλίδι, έτσι και στη ζωή κανείς δεν μπορεί να ορίσει ποια είναι η αληθινά γνήσια πίστη. Η αλήθεια της πίστης

εξαρτάται από τη δύναμη που αυτή ασκεί στον πιστό ώστε να τον κάνει ηθικά καλύτερο άνθρωπο. Ο Νάθαν δε δέχεται άκριτα την άποψη του Σαλαντίν ότι πρέπει κανείς να τα θυσιάζει όλα για την αλήθεια, αλλά θέτει την προϋπόθεση «όταν πρέπει και ωφελεί», που δείχνει την ελεύθερη συνείδηση και σκέψη του.

Αυτό που πρέπει επίσης να προσεχτεί στην αλληγορική ιστορία είναι ότι όρος για τη μεταβίβαση του δαχτυλιδιού από πατέρα σε γιο είναι η αγάπη, και προϋπόθεση για τη μαγική επενέργειά του είναι η πίστη αυτού που το κατέχει στη δύναμη του δαχτυλιδιού. Αλλά και από τη στιγμή που τα δαχτυλίδια γίνονται τρία, δεν υφίσταται διάκριση ανάμεσα σε γνήσιο και πλαστά δαχτυλίδια, επειδή οι παραπάνω όροι εξακολουθούν να ισχύουν. Ο πατέρας αγαπούσε εξίσου τους τρεις γιους του, στους οποίους κληροδότησε όχι το ένα και μοναδικό, αλλά τα τρία ίδια δαχτυλίδια, ενώ οι τρεις γιοι πίστευαν εξίσου ότι καθένας τους κατέχει το γνήσιο δαχτυλίδι. Η αλληγορική σημασία της ιστορίας είναι προφανής: όλες οι θρησκείες διαθέτουν το ίδιο μερίδιο γνησιότητας και αλήθειας, και η δύναμη όλων των θρησκειών είναι η πίστη. Παράλληλα, όμως, αυτό που συνδέει όλες τις θρησκείες είναι η αγάπη μεταξύ των ανθρώπων ή ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας των θρησκειών, η σταθερή στήριξη που προσφέρουν στον άνθρωπο στην προσπάθειά του να απανητήσει στα εναγώνια ερωτήματα της ύπαρξής του και να ζήσει αρμονικά με τους συνανθρώπους του. Θεωρημένη από τη σημερινή σκοπιά, σε μια εποχή δηλαδή στην οποία αναβιώνει ο θρησκευτικός φανατισμός, η ιστορία του δαχτυλιδιού είναι ένα κείμενο που διδάσκει την ανάγκη της θρησκευτικής πίστης, αλλά και το σεβασμό της διαφορετικότητας. Το απόσπασμα προσφέρεται για ένα διαπολιτισμικό διάλογο μέσα στην τάξη όπου φοιτούν μαθητές διαφορετικής φυλής, θρησκείας και κουλτούρας, σε μια προσπάθεια να απαλειφθούν οι προκαταλήψεις και τα ρατσιστικά σύνδρομα περί ανωτερότητας και μη των ανθρώπων.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Η παραβολή του «Καλού Σαμαρείτη».
2. Νίκος Καζαντζάκης, [Οι Δερβίσηδες], *Αναφορά στον Γκρέκο* (1961), Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη 2000¹³, σ. 150-154.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Στην άποψη του σουλτάνου ότι για την αλήθεια πρέπει να διακινδυνεύσει κανείς τα πάντα, ο Νάθαν θέτει μια προϋπόθεση. Ποια είναι αυτή; Να τη συζητήσετε.
2. Σύμφωνα με την ιστορία, το δαχτυλίδι είχε δύναμη, μόνο αν αυτός που κάθε φορά το φορούσε πίστευε σ' αυτήν τη δύναμη. Αν το δαχτυλίδι συμβολίζει την πίστη, ποιες σκέψεις γύρω από τις διάφορες θρησκείες των ανθρώπων κάνετε;
3. Διαβάστε ολόκληρο το έργο που κυκλοφορεί διασκευασμένο για εφήβους από τις Εκδόσεις Εξερευνητές (2004).
4. Σε συνεργασία με τον καθηγητή των Θρησκευτικών, συγκρίνετε την ιστορία του δαχτυλιδιού με την παραβολή του «Καλού Σαμαρείτη».

ΠΗΓΗ

Γκότχολτ Έφραϊμ Λέσινγκ Απ. (1729-1781), *Νάθαν ο Σοφός* (1779) [απόσπασμα], ανέκδοτη μετάφραση Χρήστος Ράμμος.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

1. Συνδυαστική ανάγνωση

Ήδη έχουν οργανωθεί με αυτό τον τρόπο της συνδιδασκαλίας και της συγκριτικής, πολυπίπεδης, ανάγνωσης τα ποιήματα του Καβάφη και του Ρίτσου.

2. Πολιτισμική προσέγγιση της θρησκείας

Με επίκεντρο τη φιλοσοφική ιστορία του δαχτυλιδιού μπορούμε να αναφερθούμε σε επίμαχα προβλήματα που χαρακτηρίζαν παλαιότερες εποχές ή εξακολουθούν να επιβιώνουν και στην εποχή μας (ιεροί πόλεμοι, φανατισμός, μισαλλοδοξία) και να προβάλλουμε κοινωνικές αξίες που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν το ήθος και τη συμπεριφορά κάθε ανθρώπου (ανεξιθρησκία, διαλλακτικότητα, κατανόηση και σεβασμός του διαφορετικού). Συναφής προβληματισμός περί Θεού και ανθρώπων αναπτύσσεται και στην περιήγηση του Ν. Καζαντζάκη στην Κνωσό (στην ενότητα «Ταξιδιωτικά κείμενα»). Τα δύο ποιήματα αξίζει να σχολιαστούν με βάση τα πολιτισμικά γνωρίσματα που διαθέτουν: την ορθόδοξη παράδοση και την ελληνικότητα. Χρήσιμο υλικό γι' αυτή την προσέγγιση μπορείτε να βρείτε στα δύο αφιερώματα «Θρησκεία και λογοτεχνία» του περιοδικού *Νέα Εστία*, τχ. 1765, 2004 και τχ. 1776, 2005.

3. Ευρύτερες δραστηριότητες

Μπορούμε να κινητοποιήσουμε τους μαθητές μας σε πολλές εναλλακτικές κατευθύνσεις: να οργανώσουν στην τάξη μια μικρή έκθεση αφιερωμένη στις διάφορες εκφράσεις της ανθρώπινης θρησκευτικότητας· να επισκεφθούν και να φωτογραφίσουν εκκλησίες και ξωκλήσια της περιοχής τους· να συγκρίνουν τους ελληνορθόδοξους ναούς με καθολικούς (συνύπαρξη στις Κυκλάδες) ή με άλλα λατρευτικά κτίσματα (π.χ. μουσουλμανικά τεμένη στη Θράκη)· να συγκεντρώσουν και να συγκρίνουν διάφορα θρησκευτικά ήθη και έθιμα, τα οποία ποικίλλουν ανάλογα με το θρήσκευμα.